

SOVIETINIO VĖLTĖDŽIAVIMO FENOMENAS KASDIENYBĖS PRAKTIKŲ IR JŲ TRAJEKTORIJŲ POŽIŪRIU

Tomas Vaiseta

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Mob. tel. 8 610 327 73
El. paštas: tomas.vaiseta@gmail.com

Įvadas

Istoriografijoje paplito vėlyvojo sovietmečio naratyvai, kuriuos galėtume apibendrinti dvisluoksniu vaizdiniu: lyg gaubtas ant visuomenės uždėta valdžia (režimas) stagnuoja, o po ja ar anapus jos kunkuliuoja komunistiniams idealams abejingas kasdienis gyvenimas. Šie du sluoksniai paprastai supriešinami – įranchiai formalios valdžios galiai priešpriešinami kontrolei nepavaldūs socialiniai reiškiniai. Tyrimuose tai aprašoma individualios autonomijos („vidinė rezistencija“, „dvigubas gyvenimas“) arba platesnių socialinių darinių („paralelinė visuomenė“, „tinklų visuomenė“, „visuomeninė erdvė“) sąvokomis.

Antropologas Alexei Yurchakas kritikuoja tokią sovietinės tikrovės redukciją ir mėgina ją keisti diskursine dviejų matmenų interpretacija. Pagal ją, ritualizuoti autoritetinio diskurso aktai (kalbos, posėdžiai, rinkimai, balsavimas, paradai etc.) turėjo *steigiamąją* (angl. *constative*) ir *atliekamąją* (angl. *performative*¹) reikšmę.

Steigiamasis matmuo tvirtino tiesioginę („pažodinę“) veiksmo reikšmę, *atliekamasis* matmuo tuo pačiu veiksmu įgalino kitus veiksmus ir atvėrė jiems galimybes. Pavyzdžiui, per partinį susirinkimą balsuotojas pakelia ranką už jam nežinomą kandidatą – tai *steigiamasis* matmuo, nes jis balsuoja, nors balsavimo rezultatas jam neturi reikšmės. Tačiau taip elgtis balsuotoją motyvuoja *atliekamasis* matmuo – jis balsavimu ar kitu ritualizuotu veiksmu kaskart „steigia“ save, kaip „normalų“ sovietinį žmogų, nes siekia išsaugoti pozicijas teisinių, administracinių, institucinių, socialinių, kultūrinių normų, taisyklių ir ryšių atžvilgiu. Taip jis susikuria galimybę patenkinti kitus, su *steigiamojo* matmens tikslais nesusijusius interesus, poreikius ir prasmes². Pavyzdžiui, tapti komjaunuoliu ir dalyvauti partiniuose ritualuose jaunas žmones skatino ne tikėjimas komunistiniais idealais (pradinė tokio veiksmo reikšmė), o noras gauti gerą išsilavinimą ar

sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejais // Politologija. 2010, Nr. 4 (60), p. 65.

² Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton University Press, 2005, p. 23, 25.

¹ V. Ivanauskas terminą *performative* verčia „vykdomoji“ dimensija. Žr. Ivanauskas V. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoj

užsitikrinti materialines privilegijas. Taigi *steigiamasis* matmuo išlieka todėl, kad padeda rasti *atliekamąjam*.

Pasak A. Yurchako, vėlyvuoju sovietmečiu vyko pradinių autoritetinio diskurso reikšmių perinterpretavimas, kurio metu vis didesnę svarbą įgavo *atliekamasis* matmuo, o *steigiamasis* išbluko ar tapo nesvarbus. Antropologas šią transformaciją vadina *atliekamuoju poslinkiu*. Jo metu autoritetinis diskursas struktūriniu lygmeniu perėjo milžinišką vidinės normalizacijos procesą, kai struktūros sustabarėjo ir buvo kartojamos skirtinguose kontekstuose. Tai pasireiškė ne tik tekstiniais ar vizualiuoju ideologijos lygmeniu, bet ir kasdienybės praktikose. A. Yurchakas paaiškina, kaip šio proceso metu išsiplėtė *atliekamasis* matmuo, per kurį sovietinėje tikrovėje išsiliejo netikėtos ir neprognuotos prasmės, o iš jų kilo praktikos.

Praktikų sąvoka sociologijoje pirmiausia siejama su Pierre'o Bourdieu teorijomis. Šiame straipsnyje mes iš jų formaliai perimame *praktikų* sampratą, kaip subjekto vidinių motyvacijų, interesų ir poreikių realizaciją kasdienybėje per veikimą³. Tačiau liksime prie jo teorijų esminės problematikos – *habitus* – slenksčio ir jo neperžengsime, nes nagrinėjame ne subjekto („laisvos valios“) ir objektyvių išorinių struktūrų sąveikos klausimą⁴, o dviejų subjektų – individų ir režimo – sąveiką. Režimo negalima tapatinti su „objektyviaja“ išorine tikrove

³ Bourdieu P. The Logic of Practice // Polity Press, 2010, p. 53–53.

⁴ Šį klausimą P. Bourdieu sprendžia vartodamas *habitus* sąvoką – internalizuotą „išorę“ arba praeities patirtį, antrąją prigimtį, susiformavusią vidinę dispozicijų sistemą, kuri nulemia asmens mąstymą, motyvacijas, interesus, poreikius ir „kuria ir organizuoja praktikas ir reprezentacijas“. Žr. Bourdieu P. Logic of Practice, p. 52–65.

dėl jo teleokratinės⁵ prigimties – sąmoningo siekio keisti esamas struktūras pagal hierarchizuotus tikslus. Kitaip tariant, kasdienybės praktikas analizuosime per režimo tikslų ir individų motyvacijos susikirtimo įtampą, bet nesigilinsime nei į jų motyvacijos priežastis, nei jas (bent teoriškai) galėjusias formuoti „objektyvias“ sąlygas. Čia galima tik pažymėti, kad sovietinis režimas (ypač pradiniais etapais) siekė taip transformuoti išorines struktūras, o lygia greta ir patį žmogų, kad sukurta socialistinė tvarka „naujajam sovietiniam žmogui“ turėjo atrodyti kaip vienintelė teisinga ir įmanoma, vadinasi, išorinės struktūros atitiktų vidines subjekto vertybes. Šios utopinės hipotezės atveju galėtume kalbėti apie susiformavusį sovietinį *habitus*, kuris per praktikas reprodukuotų pačią sistemą ir vestų ją komunizmo link. Tačiau totalitarinis „naujojo žmogaus“ projektas nepavyko: išorinės struktūros skirtingai pasidavė transformacijai, o sovietinių vertybių internalizavimas, jei ir vyko, tai labai skirtingais mastais ir formomis. Iš šios „nesėkmės“ kilo dalies žmonių nesitapatinimas su ideologinėmis vertybėmis ir visa sistema. A. Yurchakas tai aprašo kaip jauseną *vnie* – gyvenimą „už sistemos“: „Ina ir jos draugai kalbėjo apie „lengvą gyvenimą“ (*žili liechko*), „gyveno labai linksmą gyvenimą“ (*veli očenj vesioluju žiznj*) ir „apskritai linksminosi“ (*voobščie veselilis*). Šie žodžiai nėra apie egzistencijos nerimtumą, bet apie sovietinių politinių ir socialinių rūpesčių pakeitimą visai kitokios rūšies rūpesčiais, kurie leido susikurti kūrybingą ir įdomų gyvenimą.“⁶ Lietuviškuose teks-

⁵ Žr. Walicki A. Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę; komunizmo utopijos istorija. Vilnius: Mintis, 2005, p. 454.

⁶ Yurchak A., p. 132.

tuose taip pat galima aptikti panašių liudijimų: štai Edmondas Kelmickas atkreipia dėmesį, kad jo bičiulio Rimo Buroko laikysena buvo, „kai gyvenimi tarsi Sovietų Sąjunga neegzistuoti“⁷.

Tačiau A. Yurchako dviejų matmenų koncepcija aprašė sovietinę tikrovę iš subjekto perspektyvos, todėl jis nesiėmė tyrinėti ar neįvertino, kokios įtakos formuoti prasmėms ir praktikoms anapus autoritetinio diskurso turėjo pačios sustabarėjusios struktūros. Todėl šiuo straipsniu bandysime parodyti, kad per *steigiamąjį* matmenį vykdavęs prisirišimas prie įvairių normų ir taisyklių, t. y. savęs, kaip sovietinio žmogaus, „normalizavimas“⁸, leido ne tik vertis *atliekamojo* matmens galimybėms, bet ir apribojo šių pasirinkimų skalę, t. y. struktūros lėmė potencialių praktikų variaciją ir jų pobūdį. Pasinaudodami Michelio de Certeau metafora, galėtume kalbėti apie „disciplinos tinkle pagautą“⁹ individų veikimą, kai tolyn nuo galios centro pasirinkimų diapozonas plėtėja (metaforiškai kalbant, atstumas tarp tinklo gijų didėja), tačiau tam tikro laipsnio struktūrinis determinavimas išlieka.

Čia reikia pabrėžti du dalykus: pirma, individualios praktikos, nors ir buvo nulėmtos režimo struktūrų, retai atitiko ideologinius planus ir dažnai savo esme net jiems prieštaravo; antra, šiuo „voratinklio“ modeliu nemėginama nei aprėpti visų sovietmečiu egzistavusių praktikų, nei visų kiekvieno atskiro individo praktikų, kitaip

variant, manome, kad buvo ir tokių praktikų, kurias būtų sunku ar net negalima apibrėžti kaip sąlygotas režimo struktūrų. Vis dėlto nagrinėti jų poveikį mums atrodo prasminga, nes istoriškai galima fiksuoti tokias sovietinės tikrovės situacijas, kuriomis labai skirtingo socialinio statuso individai elgėsi pagal tipišką šabloną, o jų veikimo skirtumai varijuoja tik tam tikro elgsenos modelio ribose, kurias lemia atstumas nuo galios centro (taigi jo poveikio).

Per skirtingų žmonių analogiškomis situacijomis realizuojamų praktikų „tipiškumo taškus“ mes brėžiame analitinę punktyrinę liniją ir ją vadiname *trajektorijomis*. Jos atskleidžia, kaip iš galios centro sklindantis struktūrinis poveikis veikė žmonių elgesį periferijų link. Metaforiškai šias *trajektorijas* galėtume pavadinti „voratinklio gijomis“. *Trajektorijos* sąvoką čia vartojame kita reikšme nei M. de Certeau. Jis trajektoriją lyg „klaidžiojimo liniją“ („lignes d’erre“) brėžė ne per skirtingose socialinėse pozicijose esančių individų tipiškas praktikas, o per vieno subjekto veikimą erdvėje ir laike¹⁰. Praktikų traktavimas kaip *trajektorijų* parodo aiškias sąsajas tarp ideologiškai apibrėžto autoritetinio diskurso ir kasdienybės praktikų. Kita vertus, *trajektorijų* vektoriai atskleidžia ir šio diskurso irimo procesą ir kryptį.

Analizuoti pasirinktas veltėdžiavimo reiškinys, nes režimo diskursas veltėdžius smerkė kaip gyvenančius „antivisumėniškai ir parazitiškai“, taigi juos nustumė net ne į socialinius pakraščius, o už jų ribų. Be to, patys veltėdžiai, tik suteikdami kitas prasmes, šalindavosi sistemos ir, kaip R. Buroko atveju, vadino save „deklasuotu

⁷ Burokas R. (Ne)gyvenimo fragmentai: eilėraščiai, šviesraščiai, sugrižimai. Kaunas: Kitos knygos, 2008, p. 188.

⁸ Net jei šis „normalizavimas“ nebuvo išsąmonintas.

⁹ De Certeau M. The Practice of Everyday Life. University of California Press, 1988, p. xiv-xv.

¹⁰ Ibid., p. xviii.

elementu“¹¹. Praktikoje tai pasireiškėdavo primetamų vertybių kratymusi ir alternatyvų paieška. Kitaip tariant, subjektyvi veltėdžių jausena atitiko jurčiakiškąją *vnie*, todėl iš šios kraštutinės perspektyvos pravartu verifikuoti mūsų siūlomą struktūrinio „voratinklio“ modelį. Ji tarsi neigia sovietinių struktūrų poveikį žmonėms, kurių socialinę poziciją galėtume apibūdinti taip – sovietinės visuomenės paribiai. Vis dėlto šiame straipsnyje keliamo hipotezė, kad struktūriškai determinuojamų praktikų *trajektorijos* pasiekė ir veltėdžių kasdienybę. Vadinasi, jų praktikoje galima aptikti bendrybių su socialiai arčiau galios centro esančių subjektų elgsena, nors pasirinkimų apribojimai mažta. Šias *trajektorijas* atsekime dekonstruodami kasdienybės praktikas sovietinėje darbo etikoje ir disciplinoje – sferoje, kurioje net veltėdžiai negalėjo išvengti „normalizacijos“ proceso poveikio.

Šio straipsnio analizei naudojamos sovietiniu darbo ir veltėdžiavimo klausimus liečiančiu teisyne (Darbo ir Baudžiamuoju kodeksais, jų komentarais, LTSR Aukščiausiosios Tarybos (AT) Prezidiumo nutarimais), kuris padeda suprasti, koks asmuo sovietmečiu traktuotas kaip „veltėdis“, taip pat propagandine „Žinijos“ medžiaga, atskleidžiančia ideologinę darbo reikšmę, Vilniaus radijo komponentų gamyklos, „Spartos“ fabriko pirminių partinių organizacijų, Vilniaus miesto Spalio ir Tarybų rajonų vykdomųjų komitetų Socialistinio teisėtumo ir viešosios tvarkos apsaugos komisijų protokolais, kuriuose galima aptikti užuominų į kasdienes problemas, ir įrašytais pokalbiais su buvusiais darbininkais ir patyrusiais „veltėdišką“ gyvenimo būdą.

¹¹ Ibid., p. 122.

1. Teisinis veltėdžiavimo užgimimas: su kuo buvo kovota?

Nagrinėdami veltėdžių praktikas, turėsime galvoje tik dalį tų asmenų, kuriuos režimas taip apibrėžė oficialiai. Todėl ši sąvoka reikalauja išgryninimo ar bent ja nusakomų reiškinių sugrupavimo. Tai padės suprasti, kokias sociopolitines „deviacijas“ mėgino šalinti režimas, ir kurią grupę analizuojame šiame straipsnyje.

Pačiu bendriausiu, masinės auditorijos lygmeniu (humoristinėse laikraščių skiltyse, satyriniuose žurnaluose, komedijos žanro filmuose) veltėdžiai dažniausiai buvo tapatinami su alkoholikais. Pavyzdžiui, garsiojoje komedijoje „Operacija Y ir kiti Šuriko nuotyčiai“ į sustatytų vyrų eilę milicininkas kreipiasi „piliečiai alkoholikai, chuliganai, veltėdžiai“. Iš tiesų alkoholizmo ir veltėdžiavimo, pirmiausia suprantamo kaip darbo neatlikimo, nepasirodymo darbo vietoje, vengimo dirbti, problemos buvo susijusios: antrasis dažnai būdavo pirmojo pasekmė, rečiau – priežastis su pasėkme apsisėdavo vietomis. Atsižvelgiant į alkoholizmo mastus vėlyvojo sovietmečiu¹², alkoholio įtaką sunku būtų pervertinti: dar sovietmečiu atlikti socialiniai tyrimai (todėl reikėtų juos vertinti kritiškai) rodė, esą tarp asmenų, teistų dėl valkatavimo, alkoholikai sudaro nuo 60 iki 82 proc.¹³ Tačiau veltėdžiavimo reiškini-

¹² Pagal vieną iš tyrimų, 1982 metais Sovietų Sąjungoje suaugusio žmogaus suvartojamo alkoholio kiekis per metus prilygo 18 litrų grynojo spirito. Palyginti su 1970 metais, šis skaičius beveik padvigubėjo. Devintojo dešimtmečio pradžioje maždaug kas ketvirtas gyventojas mirė tiesiogiai ar netiesiogiai buvo susijęs su alkoholio vartojimu. Paimta iš *Tompson W. The Soviet Union under Brezhnev*. Edinburgh: Pearson Education Limited, 2003, p. 92.

¹³ *Stephenson S. Crossing the Line: Vagrancy, Homelessness and Social Displacement in Russia*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2006, p. 87.

nio redukcija iki alkoholizmo problemos atitiktų sovietinės ideologijos strategiją tokius žmones viešojoje erdvėje nurašyti kaip degradavusius, „pūlinius“ ant sveikos visuomenės kūno, „parazituojančius“ ir tai darančius paveikus priklausomybei (vadinasi, morališkai ir fiziškai pažeistus).

Veltėdžiavimo, kaip atsisakymo dirbti, problema kilo iš giluminių sovietinės ideologijos darbo sampratoje įrašytų priešasčių: jeigu privati nuosavybė panaikinta ir egzistuoja tik kolektyvinė, tai ir visas darbas yra ne privačios, o visos visuomenės turto gausinimas, todėl nedirbantis žmogus „nuskriaudžia“ ar „apvagia“ ne tik save (kaip būtų privačios nuosavybės atveju), bet ir visą visuomenę. Kadangi darbas visuomenės labai eufemistiškai išreiškė darbą valstybės valdomose organizacijose, tai bet kokia privati ūkinė veikla už jų ribos, net jei ji ir padeda atskiram individui išgyventi, gali būti traktuojama kaip vengimas dirbti. Visa tai būdavo įvardijama kaip nusišalinimas nuo „visuomenei naudingo darbo“¹⁴. Šitokia iš pirmo žvilgsnio grynai ideologinė argumentacija labai aiškiai atsispindi sovietinėje teisėje, per kurią buvo įgyvendinama praktiškai.

Kasdienybėje dažnai susiplakusios benamystės ir valkatavimo (prie kurio šlietas ir veltėdžiavimas) praktikos teisinėje

¹⁴ Teisiškai griežtą „visuomenei naudingo darbo“ traktavimą parodo toks teisinis išaiškinimas: „Nagrinėjamojo nusikaltimo sudėties objektyvinę pusę sudaro kaltininko piktybinis vengimas vykdyti nurodytąjį vykdomojo komiteto sprendimą. Pavyzdžiui, jeigu kaltininkas be svarbių priežasčių nepradeda dirbti nustatytoje įmonėje ar statyboje arba įsidarbinęs sistemingai nevykdo jam pavestų pareigų ar sistemingai pravaikšto be svarbių priežasčių, taip pat jeigu jis savavališkai palieka darbą be svarbių priežasčių ir pan., ir tai rodo jo nenorą dirbti visuomenei naudingą darbą“ // Lietuvos TSR baudžiamosio kodekso komentaras. Vilnius: Mintis, 1974, p. 344.

terminijoje buvo skiriamos: ne tik todėl, kad, tarkime, valkata galėjo turėti oficialiai registruotus namus, bet ir todėl, kad šie terminai apėmė skirtingus sociopolitinius reiškinius, kuriuos bandė reguliuoti režimas. Benamystė pakliuvo į gyventojų mobilumo kontrolę kartu su paso turėjimu, gyvenamosios vietos registracija ir pan. (Tai atsispindėjo LTSR baudžiamosio kodekso (BK) 212 straipsnyje „Pasų taisyklių pažeidimas“¹⁵). Valkatavimas, nors taip pat susijęs su asmens judėjimu¹⁶, dažniausiai traktuotas kaip darbo drausmės pažeidimas, kartu su elgetavimu ir parazitavimu (LTSR BK 240 straipsnis „Valkatavimas ir elgetavimas“¹⁷). Kad BK 240 straipsnis pirmiausia sietas su darbo drausme, rodo jo teisinė evoliucija: 1970 metų redakcijoje jis papildytas 240¹ straipsniu „Piktybinis vengimas vykdyti sprendimą dėl įdarbinimo ir parazitiško gyvenimo nutraukimo“¹⁸, pagal kurią buvo teisiškai nedirbantys veltėdžiai. Nors LTSR AT Prezidiumo 1975 m. rugsėjo 24 d. įsaku šis straipsnis buvo panaikintas, 1978 metų redakcijoje 240 straipsnis pakoreguotas į „Sistemingą valkatavimą arba elgetavimą“¹⁹, o

¹⁵ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 102.

¹⁶ „Valkata“ ir dabartinėje lietuvių kalboje turi dvi prasmes, kurias sieja judėjimo požymis: 1. kas benamis, bastosi; 2. kas be darbo bastosi, tinginys – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 908.

¹⁷ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 111.

¹⁸ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1970.VI.15 ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: Mintis, 1970, p. 129.

¹⁹ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1978 m. balandžio 15 d. ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: Mintis, 1978, p. 145.

1983 metų redakcijoje – į „Valkatavi-
mą ar elgetavimą arba kitokį parazitinį
gyvenimą“²⁰. Benamių ir valkatų / vel-
tėdžių atskyrimas gerai atsispindi var-
totose abreviatūrose – БОМЖ (rus. *без
определенного места жительства*)
ir БОРЗ (rus. *без определенного рода
занятий*). Vis dėlto, kadangi valkatavi-
mas, kaip socialinė elgsena, susijusi su
mobilumu, nuolatiniu judėjimu ir mato-
mumu viešojoje erdvėje, ir kaip toks buvo
atpažįstamas sovietinio režimo, veltėdžia-
vimo problema taip pat gali būti nagrinėja-
ma ne tik darbo drausmės, bet ir viešosios
erdvės kontrolės, viešosios tvarkos palai-
kymo plotmėje.

Benamystės ir valkatavimo kodifikacija
prasidėjo tuo pačiu laiku – N. Chruščiovo
valdymo metais, apie 1960-uosius²¹. Vel-
tėdžiai pirmiausia galėjo tikėtis sulaukti
ne kriminalinės bausmės, o administraci-
nių nuobaudų arba visuomeninio poveikio
priemonių. Tai reiškia, kad spręsti veltė-
dystės problemą turėjo ne vien teismai, bet
ir kiti administraciniai bei visuomeninių
organizacijų organai (pvz., darbo susi-
rinkimai, draugiškieji teismai). Pastarųjų
dalyvavimas viešojoje erdvėje buvo ypač
skatinamas, nes tai traktuota kaip kolekty-
vo savikontrolė. Praktiškai visuomeninės
organizacijos retai entuziastingai imdavosi
tokių klausimų²², dažnai į juos žiūrėta for-

maliai arba jie atsirasdavo dienotvarkėje
individualia iniciatyva greičiau iš savanau-
diškų paskatų (pasirodyti principingam ar
aktyviam, išiteikti aukštesniajai valdžiai,
kartais – suvesti asmenines sąskaitas) nei
socialistinio sąmoningumo²³.

Russelas E. Burfordas nurodo, kad
pirmieji antiparazitinių įstatymų projektai
partijos laikraščiuose pasirodė 1957 me-
tais, o pirmasis įsakas dėl „Kovos prieš
antivisuomeninius parazitinius elementus
sustiprinimo“ tų pačių metų gegužės 27 d.
išėjo Uzbekijos TSR. Per ateinančius trejus
metus analogiški įsakai pasirodė dar aštuo-
niose Sovietų Sąjungos respublikose ir tik
1961 m. gegužės 4 d. – Rusijos TFSR²⁴.
Tų pačių metų tą patį mėnesį analogišką
įsaką išleido LTSR AT Prezidiumas²⁵. Šia-
me įsake rašoma, kad „tiek mieste, tiek
ir kaime dar pasitaiko pavienių asmenų,

ninio poveikio priemonės, t. y. pažeidėjo elgesio svars-
tymas draugiškajame teisme arba darbo draugų kolekty-
ve. Deja, šios poveikio priemonės rečiausiai taikomos.“
– *Kemeklis P.* Teisinės priemonės socialistinei darbo
drausmei stiprinti: (medžiaga lektoriui). Vilnius: LTSR
„Žinijos“ draugijos rotaprintas, 1972, p. 16.

²³ Kad draugiškuosiuose teismuose kartais atsi-
durdavo ir privatūs konfliktai, rodo pavyzdys iš Ukmergės
miškų ūkio gamybinio susivienijimo draugiškojo
teismo, kur svarstytas dviejų kaimynių ginčas: viena
žiūrėjo pro langą, kaip kita kasa bulves, ši pamačiusi
ją išvadino „gyvate“ ir įsiplieskė konfliktas – Ukmergės
miškų ūkio gamybinio susivienijimo draugiškojo teismo
protokolas, 1980 m. gruodžio 10 d. // VAA, f. 20, ap. 2,
b. 128, l. 17.

²⁴ *Burford R. E. Jr.* Getting the Bugs Out of So-
cialist Legality: The Case of Joseph Brodsky and a
Decade of Soviet Anti-Parasite Legislation // *The Ame-
rican Journal of Comparative Law*, Vol. 22, No. 3 (Sum-
mer, 1974), p. 498–499 (prieiga per internetą: <[http://
www.jstor.org/stable/838966](http://www.jstor.org/stable/838966)>, paskutinį kartą žiūrėta
2011 03 26).

²⁵ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsa-
kas „Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius
naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisu-
omeniškai bei parazitiškai“, Vilnius, 1961 m. gegužės
26 d. // LTSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės
Žinios. 1961, gegužės 31 d., Nr. 15.

²⁰ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos bau-
džiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir
papildymais 1983 m. birželio 1 d. Vilnius: Mintis, 1983,
p. 174.

²¹ Nors ir stalinmečiu šie reiškiniai nebuvo tole-
ruojami ir su jais griežtai kovota. Apie tai daugiau ga-
lima pasiskaityti knygoje *S. Stephenson. Crossing the
Line...*, p. 83–85.

²² Po gamyklas ir fabrikus važinėję „Žinijos“
propagandinių paskaitų lektoriai nuolat pabrėždavo kole-
ktyvo savikontrolės efektyvumą ir jo taikymo stoką:
„Praktika rodo, kad labiausiai efektyvios yra visuome-

kurie atkakliai vengia sąžiningo darbo“, tačiau tolesnis paaiškinimas rodo, kad „sąžiningas darbas“ čia griežtai susietas su darbu valstybinėse organizacijose, todėl už jo ribų paliekama bet kokia privati ūkinė veikla: „Tokie žmonės neretai dėl akių įsidarbina, bet faktiškai gyvena ne iš darbu įgytų pajamų ir turtėja valstybės, darbo žmonių sąskaita arba, būdami darbingi, iš viso niekur nedirba, verčiasi draudžiamais verslais, privačiajmonininkiška veikla, spekuliacija, elgetavimu, gauna ne darbu įgytas pajamas, eksploatuodami asmenines automašinas, taip pat vasarnamiams skirtus sklypus bei kitus žemės sklypus, statosi namus ir vasarnamius ne darbu įgytomis lėšomis, tam tikslui naudodami neteisėtai įgytas statybines medžiagas, ir kitaip antivisuomeniškai elgiasi.“²⁶ Taigi prie parazitinių elementų galėjo būti priskirti ir realiai dirbę, tik ne socialistine šio žodžio prasme, žmonės. Po poros mėnesių LTSR AT Prezidiumas išleistame paaiškinime priduria, kad įsakas taikomas ir „asmenims, užsiiminėjantiems prostitucija, supirkinėjantiems iš užsieniečių daiktus su tikslu juos parduoti, taip pat asmenims, vadovaujantiems nelegalioms religinėms sektoms“²⁷.

Tad veltėdžiai, vengiantys naudingo visuomenei darbo ir gyvenantys antivisuomeniškai bei parazitiškai, gali būti kategorizuoti į: 1) vengiantys bet kokio darbo; 2) oficialiai dirbantys, bet pagrindines paja-

mas gaunantys iš privačios veiklos; 3) vengiantys tik oficialaus darbo ir užsiimantys privačia veikla; 4) spekuliantai; 5) elgetos; 6) prostitutės; 7) religinių sektų vadovai. Neaišku, ar remiantis paskutine kategorija, ar iš retorinės stigmatizacijos paskatų, tačiau veltėdžiais būdavo įvardijami įvairių religinių konfesijų atstovai (pvz., vienuolės) ar jų patarnautojai²⁸. Prisidėgus veltėdžiaivimu taip pat buvo mėginama susidoroti su disidentais ar kitais režimui nepatogiais asmenimis²⁹, bauginti ir persekioti įvairių subkultūrų jaunimą. Kaimuose šis įsakas buvo nukreiptas į valstiečius, kurie arba dalį kolūkio darbo laiko skirdavo savo nuosavam ūkeliui prižiūrėti, arba apskritai atsisakydavo dirbti kolūkyje³⁰.

²⁸ Vargonininkas S. V. Šeškevičius prisimena: „Daugybę metų apie mane kalbėjo, kad esu didžiausias „lodarius“ – toks pats kaip nuo ryto iki vakaro septynias dienas per savaitę girtas „pijokas“. Mane nuolat peikė ir rodė pavyzdžiu, kokie neturi būti tarybiniai žmonės. Ir „Jaunimo gretose“, ir „Šluotoje“ teko savo karikatūras matyti. Mano žmona Marija darbo normaliesnio gauti niekaip negalėjo. Buvo „tinkama“ tik biblioteką valyti. Maža to, kolūkis darbo jai nedavė, už „tinginystę“ draugiškame teisme svarstė, ant miestelio gėdos stulpo – į „Satyros langą“ – jos karikatūrą kabindavo. Kolūkio pirmininkas spaudė mane tokių niekų kaip vargonai ir bažnyčios choras atsisakyti ir griebtis kokio tikro vyriško darbo“ – *Vitkienė S.* Vargonininką sovietmečiu vadino veltėdžiu // *Anykšta*. 2009, gruodžio 15 (prieiga per internetą: <http://www.anyksta.lt/print_forms/print_stl.php?sl=4196&rb=5>, paskutinį kartą žiūrėta 2011 09 01).

²⁹ Geriausiai žinomas atvejis – poeto J. Brodskio nuteisimas už parazitavimą. Žr. *Burford E. R. Jr.* Getting the Bugs Out of Socialist Legality...

³⁰ Tokią išvadą suponuoja LTSR AT Prezidiumo išleistas nutarimas dėl įsako taikymo praktikos, kuriame rašoma: „Varėnos rajono „Dzūkijos“ kolūkyje visuomeninėje gamyboje nedalyvavo 40 kolūkiečių. Jie buvo įspėti kolūkiečių visuotiniame susirinkime, ir visi jie pradėjo dirbti“ – LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Apie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1961 m. gegužės 27 d. įsako „Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai“ taikymo praktiką“, Vilnius, 1961 m.

²⁶ *Ibid.*, p. 336.

²⁷ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako „Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai“ taikymo“, Vilnius, 1961 m. liepos 12 d., Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Lituanistikos fondas: A810/961, p. 2.

Toks plačiai aprėpiantis veltėdžiavimo apibrėžimas ir įrašytos lanksčiai traktuotinos frazės (pvz., „dėl akių įsidarbina“) tuoj rado atgarsių, pasitelkiant Nerijos Putinaitės frazeologiją, sovietinės išmoneš kultūroje³¹. Įvairaus rango pareigūnai, visuomeninių organizacijų veikėjai ir šiaip apsukrūs piliečiai netrukus ėmė naudotis kaltinimais veltėdžiavimu savanaudiškais tikslais. Atsirado proga revizuoti ir mėginti pasikėsinti į kitų asmenų turtą. Labiausiai juos masino numatyta galimybė veltėdį išskeldinti į kitą vietą, taigi iš pradžių atlaisvinti, o vėliau nusavinti gyvenamąjį plotą, kurio labai trūko.

Pasipylę piktnaudžiavimo atvejai gerai matyti iš oficialių dokumentų. 1961 m. spalio 12 d., taigi vos pusmetis po įsako, LTSR AT Prezidiumas nutarime pažymi, „kad kai kurie Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai, taip pat milicijos, prokuratūros bei teismo organai padarė rimtų klaidų, taikant gegužės 27 d. įsaką“ ir pateikia pavyzdžių: „Klaipėdos miesto prokuroras sankcionavo milicijos organų paruoštą medžiagą dėl A. Šimkaus, gim. 1917 m., išskeldinimo iš miesto kaip parazitinių elementą, nors šis pilietis yra aklas, II grupės invalidas ir gydytojų komisijos pripažintas netekęs 100 procentų tiek profesinio, tiek ir bendro darbingumo. Liaudies teismas savo nutarimu atsisakė taikyti A. Šimkui gegužės 27 d. įsaką“³², ir

kitas pavyzdys: „Rokiškio rajono liaudies teismas priėmė nutarimą pritaikyti Įsaką pil. A. Jasiulioniui, II grupės invalidui, ir jo žmonai V. Jasiulionienei – trijų mažamečių vaikų motinai.“³³ Kai kurie teismai nutarimus išskeldinti priėmė net po to, kai išpėtasis asmuo įsidarbino ir tai įrodė teismo posėdyje.

Todėl netrukus valdžia ėmė griežtinti aplinkybes, kuriomis leidžiama asmenį išskeldinti. Bet galimybė perimti gyvenamąjį plotą buvo tokia viliojanti, kad ir 1965 metų nutarime teko konstatuoti: „Šiaulių miesto, Mažeikių rajono ir kai kurie kiti liaudies teismai jau po 1964 metų spalio 28 dienos Įsako įsigaliojimo priėmė nutarimus išskeldinti asmenis, gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai, kurie tačiau turi šeimas ir nuolatines gyvenamąsias vietas. Šie asmenys turėjo būti perauklėjami darbu pagal jų gyvenamąsias vietas.“³⁴ Todėl 1970 metais LKP Centro Komitetas ir LTSR Ministrų Taryba nutarė, kad asmenį galima pasiūsti dirbti į kitą respublikos miestą ar rajoną, jei „įdarbinimas gyvenamojoje vietoje neturės auklėjamojo poveikio“, o tokį sprendimą miestų ir rajonų Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai gali priimti tik susitarę su Vidaus reikalų ir Statybos ministerija³⁵. Be abejo,

parazitiškai“ taikymo praktika“, Vilnius, 1961 m. spalio 12 d., Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Bendrieji fondai: Bt147895, p. 3–4.

³³ Ibid., p. 4.

³⁴ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl vykdymo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1964 metų spalio 28 dienos įsako kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai, klausimais“, 1965 m. kovo 13 d., Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Lituanistikos fondas: A345/965, p. 3.

³⁵ LKP Centro Komiteto ir LTSR Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl priemonių kovai su asmenimis, ven-

spalio 12 d., Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Bendrieji fondai: Bt147895, p. 1.

³¹ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p. 160–201.

³² LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Apie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1961 m. gegužės 27 d. įsako „Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei

atsisakyti iškeldinti galėjo skatinti ir kitos priežastys: pasak R. E. Burfordo, valdžia pastebėjo, kad tai menkai skatino asmenis keisti požiūrį į darbą, naujoje vietoje juos buvo sunkiau kontroliuoti, o atskirais atvejais jie imdavo daryti „neigiamą“ įtaką vietiniams pažeidžiamiems individams³⁶.

Vis dėlto, matyt, bent dešimtmetį po 1961 m. gegužės 27 d. įsako veltėdžiavimo mastai buvo išpūsti dėl šių piktnaudžiavimų. Taip pat, kaip matėme, tarp veltėdžių patekdavo įvairūs kitų kategorijų žmonės, tačiau šiame straipsnyje nagrinėjame tik praktikas tokių asmenų, kurie sąmoningai atsisakė dirbti arba įsidarbino „dėl akių“³⁷, bet tai buvo ne privačios ūkinės veiklos priedanga, o apsauga nuo teisėsaugos persekiojimo. Daugiausia tai buvo įvairių subkultūrų atstovai (bitnikai, hipiai, vėliau – pankai, anarchistai), taip pat oficialią kultūrą atmetantys menininkai, pavieniai visuomenės atskalūnai. Tokių asmenų buvo nedaug, o jų aplinką pažinojusių žmonių teigimu, kraštutinės priemonės – gaudymo ir teisimo už *bangladešq*³⁸ – prieš juos imdavosi, tik jei jie smarkiai įkyrėdavo (ne kartą išpėti, užsiimdavo antisovietine veikla, nuolat nepakludavo „rekomendacijoms“) arba milicijos įgaliotiniui prirėdavo „procentų, kad veda kovą su veltėdžiavimu“³⁹. Veltėdžiais laikytiems hipiuojantiems jaunuoliams ypatingas dėmesys skirtas po Romo Kalantos

susideginimo 1972 m. gegužę Kaune. Anot istoriko Arvydo Anušausko, anksčiau milicijos suregistruotieji „vedę antivisuomeninį gyvenimo būdą“ aktyviausiai dalyvavo 1972 m. gegužės 18–19 d. kilusiose demonstracijose⁴⁰.

Sovietinės benamystės ir valkatavimo reiškinius tyrinėjusi Svetlana Stephenson teigė, jog sovietų valstybė tik „kartais ėmėsi nenuoširdžių mėginimų“ per įdarbinimą reabilituoti (taigi įtraukti) „asocialius elementus“, o iš principo benamius, valkatas ir parazitus laikė „socialinėmis šiukšlėmis“ (angl. *social waste*)⁴¹. Tačiau jeigu kalbėsime ne apie tuos „asocialius asmenis“, kurie dėl struktūrinių socialinių, politinių ir ekonominių (sugrįžę tremtiniai, paleisti kaliniai etc.) arba asmeninių priežasčių nebegali dirbti, todėl jiems reikėtų specialios socialinės rūpybos ir reabilitacijos, o fiziškai pajėgius ir sąmoningus asmenis, šis teiginys pasirodys klaidingas. Režimas negalėjo sau leisti turėti tokių piliečių, kurie laisva valia apsisprendžia nedirbti „visuomenei naudingo darbo“, todėl buvo parengta visa sistema, kaip juos įtraukti ir tik kraštutiniais atvejais – diskredituoti. Susiformavo visuomeninių ir administracinių poveikio priemonių kompleksas (auklėjimas, priverstinis įdarbinimas), o įvairios partinės, propagandinės ir visuomeninės organizacijos skyrė daug laiko darbo drausmės ir viešosios tvarkos klausimams⁴². Kad nedisciplinuočių ir prasižengti linkusių asmenų nėra iš karto at-

giančiais visuomenei naudingo darbo ir gyvenančiais antivisuomeniškai bei parazitiškai, stiprinti“, 1970 m. kovo 27 d., Nr. 121 // LTSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios. 1970, gegužės 20, Nr. 14, p. 239.

³⁶ Burford E. R. Jr., p. 500.

³⁷ Kartais buvo sakoma „palaikyti darbą“. Iš autoriaus pokalbio su E. B.

³⁸ Taip buvo vadinamas veltėdžiavimas sovietmečiu.

³⁹ Autoriaus pokalbis su E. B.

⁴⁰ Anušauskas A. Represinė SSRS Vidaus reikalų sistema Lietuvoje // Lietuvos vidaus reikalų istorija. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 324.

⁴¹ Stephenson S., p. 13.

⁴² Pavyzdžiui, gamyklų pirminėse partinėse organizacijose darbo ir viešosios tvarkos pažeidimai (nuo pravaikštų ir vėlavimų iki pasirodymo neblaiviam) buvo viena dažniausiai svarstomų temų.

sikratoma, o juos mėginama „perauklėti“, rodo gamyklose pasikartojantys skundai, kad darbo drausmę palaikyti trukdo iš vienos vietos į kitą perkelti gerai žinomi veltėdžiai ir pravaikštininkai⁴³. Kita vertus, S. Stephensoną galima papildyti, kad režimas atkurdavo socialinę tvarką perkeldamas „asocialius elementus“ į geografinę periferiją, alkoholikų gydymo įstaigas ar darbo stovyklas, o mūsų aptartiems individams šia prasme dar buvo pritaikytos ir psichiatrinės ligoninės. Tai, be kita ko, turėjo išreikšti ideologinę nuostatą, kad psichiškai sveikas žmogus savo valia taip nesielgtų. Kaip nepripažįstant struktūrinių skurdo ir benamystės priežasčių benamiai, valkatos ir elgetos galėjo tokį gyvenimo būdą pasirinkti tik savo valia dėl asmeninių patologijų (nesugebėjimo palaikyti socialinius ryšius – sukurti šeimą, susirasti draugų, ištraukti į darbinius santykius)⁴⁴, taip neigiantys kitokias nei socialistinių vertybių preferencijas veltėdžiai galėjo tokie būti tik dėl moralinės degradacijos, infantilumo arba psichinio nestabilumo.

2. Sovietinė darbo etika ir drausmė: darbo laiko nusavinimas

Įsidarbinimas „dėl akių“, galimybė dirbant nedirbti arba dirbti kuo mažiau yra ta svarbiausia praktika, kuri, iš vienos pusės, siejasi su visuotinai vyravusia sovietine darbo etika ir šlyjančia darbo drausme,

⁴³ Vilniaus radijo komponentų gamyklos cecho Nr. 31 viršininko pavaduotojas skundžiasi: „Padaugėjusių disciplinos ir viešosios tvarkos pažeidimų priežastis ta, kad į mūsų cechą kadru skyrius atsiuntė veltėdžius, skrajūnus ir pravaikštininkus. Tai drg. Bormašenko, Bežosis, ir eilė kitų“ – Vilniaus radijo komponentų gamyklos atviras pirminių partinių organizacijų susirinkimas, 1974 m. birželio 28 d., protokolas Nr. 2., LYA, f. 15008, ap. I, b. 52, l. 65.

⁴⁴ *Stephenson S.*, p. 88.

o iš kitos pusės nurodo išeitį tų asmenų, kurie nenorėjo dirbti, bet buvo priversti (įsidarbinti įpareigojo ir Baudžiamasis kodeksas). Todėl galima kalbėti apie visą darbo praktikų trajektoriją – panašius elgesio modelius, nulemtus tų pačių išorinių ideologinių ir socioekonominių determinantų. Kadangi priverstinis įsidarbinimas yra gana akivaizdus reiškinys, šiame skyriuje daugiau dėmesio skirsime paaiškinti sovietinei darbo etikai ir drausmei.

LTSR Darbo įstatymų kodekso preambulė skelbė: „TSR – pagal jo darbą“, darbas yra kiekvieno darbingo piliečio pareiga ir moralinė priedermė pagal principą: „Kas nedirba, tas nevalgo.“⁴⁵ Ši imperatyvi ideologinė formuluotė slėpė vieną pamatinių sovietinės santvarkos problemų: teoriškai kiekvienam darbą garantavusi sistema kasdienybėje nuolat susidurdavo su aukščiausio tikslo (nedarbo panaikinimo) realizacijos trikdžiais, nes vien darbo suteikimo neužteko darbuotojų poreikiams patenkinti ir jų motyvacijai palaikyti. Tad, kovojant su visuotinai išplitusia darbuotojų demotyvacija, ideologiniu lygmeniu buvo pabrėžiama komunizmo kūrėjo moralinė priedermė nedirbti, eksploatuojamas darbo kultas, teiloriską dvasia akcentuojamas nuolatinis darbo našumo didinimas, kuris buvo įvelkamas į socialistinį lenktyniavimą ir darbo pirmūnų panegiriką bei skatinimą, kurtos įvairios premijavimo sistemos. Taip režimas ne tik siekė laikytis ideologinių vertybių, bet ir mėgino spręsti centralizuotos planinės ekonomikos, kurios principų niekada neatsisakė, neefektyvumo bėdas.

⁴⁵ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Darbo įstatymų kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1977 m. sausio 1 d. Vilnius: Mintis, 1977, p. 4.

Tačiau centralizuota planinė ekonomika ir visuotinės darbo garantijos, iš vienos pusės, ir susiklosčiusi reali padėtis, iš kitos pusės, sukūrė sąlygas, kuriomis galėjo pasireikšti mūsų nagrinėjama praktiku trajektorija – ją čia vadinsime *darbo laiko nusavinimu*. Planinė ekonomika įpareigojo kiekvieną įmonę ir jos kolektyvą įvykdyti tam tikras normas, už kurias pirmiausia buvo atsakingi įmonių vadovai. Ši prievolė skatino juos saugoti darbininkus, ypač plano terminams artėjant prie pabaigos. Išlaikyti arba priimti į darbą naujus darbininkus taip pat įpareigojo visuotinio darbo garantija, be to, nuolatinį nerimą ir spaudimą įmonių vadovams sukeldavo didelis darbo jėgos trūkumas⁴⁶. Tokiomis aplinkybėmis vadovai būdavo priversti ne tik susitaikyti su tuo, kad darbininkai prastai atlieka savo užduotis, bet ir bent iki tam tikro lygio toleruoti darbo drausmės pažeidimus ir šalutinę veiklą. Prie darbo drausmės irimo prisidėdavo stringančios ekonomikos sukeltos prastovos (pvz., pramonės įmonė negauna reikiamų žaliavų) ir darbininkų pasirinkimas, užuot viršijus įvykdytą normą, pasirūpinti privačią naudą teikiančiais reikalais (jeigu, tarkime, moralinės ir finansinės premijos socialistinėse lenktynėse teikia mažiau naudos ar pasitenkinimo nei privatūs interesai). Kitaip tariant, darbininkams atsirado daug galimybių nusavinti laiką, skirtą jų tiesioginiam darbui atlikti, o tai nulemdavo darbo drausmės pažeidimus ir apskritai specifinės sovietinės darbo etikos formavimąsi. Antropologė Katherine Verdery, apeliuodama į šios etikos specifiškumą, teigia, kad darbininkai

⁴⁶ Apie demografinės darbo jėgos trūkumo priežastis skaitykite *Lewin M. The Soviet Century*. London: Verso, p. 334–341.

darydavo tiek mažai, kiek buvo įmanoma, todėl galima kalbėti apie nedarbo kultą ir „vidinį sabotажą“⁴⁷. Kiek atsainiai atliekamo darbo etika buvo įsigalėjusi ir kiek šlyjanti drausmė paveikė sovietinę ekonomiką, turbūt neįmanoma tiksliai įvertinti, bet gera užuomina galėtų būti pravaikštų klausimas.

Pravaikšta buvo fiksuojama, jei darbuotojo nebūdavo darbo vietoje daugiau nei dvi valandas. Kad jos kėlė rimtų rūpesčių sovietinei ekonomikai ir galvos skausmą įmonių vadovams ir ideologiniams darbuotojams, rodo tai, kiek daug dėmesio profesinėje literatūroje ir viešajame diskurse buvo skiriama darbo drausmės temai: įmonių partinių organizacijų susirinkimuose darbo drausmės pažeidimų klausimai nuolat patekdavo į dienotvarkes, gamyklose buvo atliekami darbininkų darbo efektyvumo matavimai, leidžiama metodinė literatūra, skirta darbo našumui įvertinti ir didinti, kiekvienas autorius pateikdavo darbo drausmės kiekybinius ir kokybinius rodiklius – dėl prastovų, pravaikštų ir vėlavimų prarandamas darbo minutes ir jų piniginę išraišką. Jos neatspindi realių pravaikštos mastų (nemenka jų dalis buvo neužfiksuojama, o matant pašaliniam stebėtojiui darbininkas dirbdavo kitu režimu), tačiau nusako neslepiamą susirūpino mastą. Vienas „Žinijos“ lektorius 1972 metais rašė: „Ypač didelių nuostolių liaudies ūkis patiria dėl tokio darbo drausmės pažeidimo, kaip pravaikštos. Mūsų respublikoje per metus padaro pravaikštas daugiau kaip 90 000 darbuotojų. Iš jų apie 12 000 atleidžiami už tai iš darbo. Dėl to turima apie 100 000 žmogaus darbo die-

⁴⁷ *Verdery K. What Was Socialism, And What Comes Next?* Princeton University Press, 1996, p. 23.

nę, arba 250 000 rb. nuostolių.⁴⁸ O štai kitas skaičiavimo ir moralinio apeliavimo būdas: „Sociologai apskaičiavo, kad darbo drausmės pažeidėjai (pravaikštininkai) daro nuostolius ne tik visuomenei, imonei, kurioje jie dirba, bet sau ir savo šeimoms. Dėl tokio darbuotojo kaltės šeima vidutiniškai per metus praranda apie 500 rublių. Darbo drausmės pažeidėjai paprastai sudaro absoliučią daugumą tų, kurie nuolat keičia darbo vietą.“⁴⁹

Nepaisant to, faktiškai pravaikštos buvo plačiai praktikuojamos ir neretai toleruojamos. Tikruosius jų mastus vadovybė apytikriai įsivaizdavo, žinojo ir kad jos toleruojamos. Vilniaus radijo komponentų gamyklos 1974 m. birželio 28 d. pirminių partinių organizacijų susirinkime eilinį kartą diskutuota apie darbo drausmę. Po jo priimtame nutarime pažymima, kad, pagal „toli gražu nepilnus kadrų skyriaus duomenis“, 1973 metais prarasta apie 1824 valandas darbo laiko⁵⁰, o balandžio mėnesį atlikus patikrinimą nustatyta, kad cechuose darbo ataskaitos pildomos „be būtino pažeidimų įvertinimo“, viename ceche pažeidimai netgi užtušuojami „lygiavos“ principu: „Visiems meistrams skyriuje „Darbo disciplinos lygis“ už kovą įrašytas aukščiausias balas 01, kai tuo metu kovą pavėlavo 36 žmonės ir buvo trys disciplininės nuobaudos.“⁵¹ Į susirinkimą iškviešti cechų vadovai teisindamiesi pateikė tipiškas darbo drausmės pažeidimų priežastis:

⁴⁸ *Kemeklis P.* Teisinės priemonės socialistinei darbo drausmei stiprinti: (medžiaga lektoriui). Vilnius: LTSR „Žinijos“ draugijos rotaprintas, 1972, p. 5.

⁴⁹ *Lipnevičius H.* Darbo drausmė – kiekvieno piliečio pareiga: (medžiaga lektoriui). Vilnius: Lietuvos TSR „Žinijos“ draugijos valdybos rotaprintas, 1978, p. 7.

⁵⁰ Vilniaus radijo komponentų gamyklos atviras pirminių partinių organizacijų susirinkimas, 1974 m. birželio 28 d., protokolas Nr. 2 // LYA, f. 15008, ap. I, b. 52, l. 78.

⁵¹ *Ibid.*, l. 80.

„Yra tokia kategorija žmonių, nėra ko nuodėmės slėpti, kuriuos buvo galima seniai atleisti – tai krovikai, bet ir tai padaryti negalima, nes nebus kam jų pakeisti“⁵²; „Per paskutinį pusmetį kolektyvas išaugo 1,5 karto. Dėl stipraus žmonių trūkumo per šį periodą mes buvome priversti priimti bet kokius žmones, tarp jų ir žinomus darbo disciplinos pažeidėjus“⁵³ ir „Žinoma, yra kaltė ir meistrų, ir kitų darbininkų, bet kokio gali eiti kalba apie discipliną, kai žmonės ateina į darbą ir visą savaitę nežino, ar jo bus, ar bus reikalingų medžiagų“⁵⁴.

Pravaikštos dažniausiai būdavo susijamos su alkoholizmo problema. Tačiau ši taisyklė greičiausiai tinka tik formaliai fiksuojamai pusei, už kurios glūdėjo įvairūs kiti *nusavinto laiko* išnaudojimo būdai, daug plačiau toleruojami ir todėl rečiau pakliūdavę į oficialios kontrolės žiūros lauką. Be to, tarp pravaikštininkų patekdavo tik daugiau nei dvi valandas savo darbo vietoje nebūdavę darbininkai, o *laiko nusavinimo* praktikos sėkmingai vykdavo ir darbo vietoje, ir trumpesnėmis laiko atkarpomis (jas iš dalies apima „vėlavimai“). Jų metu darbininkai galėjo spėti pagaminti produkcijos, kuri viršydavo normą ir todėl galėjo būti „išnešta“, t. y. pavogta⁵⁵. Taip pat imdavosi tvarkyti kitus reikalus.

⁵² *Ibid.*, l. 66.

⁵³ *Ibid.*, l. 67.

⁵⁴ *Ibid.*, l. 68.

⁵⁵ „Spartos“ fabriko direktorius A. V. Vašurkinas per vieną partinio ūkinio aktyvo susirinkimą pyko: „Cechuose laiku negali sulaukyti tų, kurie gamina produkciją išnešimui, o juk nėra abejonių, kad šalia dirbantys kolegos pastebi šitą netvarką ir turbūt dauguma matė, kaip Adomaitienė – cecho nr. 2 kontrolierė – nešė į drabužinę kojines ir puskojines – Fabriko „Sparta“ partinio-ūkinio aktyvo susirinkimas, 1970 m. vasario 6 d., protokolas Nr. 3 // LYA, f. 7672, ap. 2, b. 14, l. 16–17. Daugiau apie „nešimus“ galima pasiskaityti *Grybkauskas S.* Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 327–328.

Pateiksime vieną pavyzdį iš draugiškųjų teismų praktikos. 1985 m. birželio 20 d. „Audros“ fabriko draugiškajame teisme svarstytas Planavimo skyriaus ekonomistas Zenonas Liniauskas, pavėlavęs po pietų į darbą 2 val. 15 min. Draugiškajam teismui jis aiškinosi: „Tą dieną pietų pertraukos metu savo automašina nuvažiauvau į ūkinių prekių parduotuvę ir gavau nusi-pirkti chemikalų, kurių ilgą laiką ieškojau. Nusprendžiau nuvežti į kolektyvinį sodą. Ten pradėjau jais purkšti sodinius. Ilgokai užtrukau. Išvažiuodamas iš sodo, sutikau fabriko „Latviją“, kuria bendradarbiai atvažiavo manęs ieškoti. Supratau, kad darbo drausmę pažeidžiau, kažkaip nepagalvojau. Atsiprašau kolektyvą.“⁵⁶ Iš Planavimo skyriaus viršininko I. Simonavičiaus pasakojimo aiškėja, kad darbuotojas ir anksčiau vėluodavęs po pietų į darbą, skyriaus viršininkas darydavęs jam pastabas, tačiau oficialiai Z. Liniauskas „turi tik paskatinimus“, o ieškoti jo kolektyviniame sode „kažkas patarė“⁵⁷. Šis smulkus incidentas nusako bent keletą reikšmingų sovietinės kasdienybės bruožų. Pirmia, dominavusią deficito kultūrą – vyras turbūt nemelavo, kad pavyko gauti sunkiai randamų chemikalų, o į parduotuvę juos „išmetė“ tik besibaigiant galiojimo laikui. Antra, ir pats darbuotojas, ir jo viršininkas pripažįsta, kad vėlavimų pasitaikė ir anksčiau, bet darbe jis iki tol buvo tik skatinamas. Taigi galima interpretuoti, kad į tai žiūrėta formaliai ir iš principo toleruota, kol galbūt kažkam ėmė nepatikti. Trečia, jis atskleidžia, kaip būdavo nusavinamas laikas – darbo metu vykstama sutvarkyti privačių reikalų. Kad

⁵⁶ Galdikienė M., Dambrauskas A., Skaisgiris P. Draugiškųjų teismų nuostatų komentaras. Vilnius: Mintis, 1986, p. 62.

⁵⁷ Ibid., p. 62.

tai nebūta jokios paslapties, išduoda užuomina, esą „kažkas“ pasakė (taigi žinojo), kur reikėtų ieškoti dingusio darbuotojo.

Nusavinto laiko išnaudojimo būdai priklausydavo nuo atliekamo darbo pobūdžio, tačiau pati nusavinimo praktika reikšdavosi visur, kitaip tariant, jos trajektorija driekėsi kone per visas profesijas. Pavyzdžiui, architektas Marius Šaliamoras pasakojo, kad maždaug devintojo dešimtmečio viduryje architektams jau tarsi buvo leista užsidirbti – jų atlyginimas priklausė nuo atlikto darbo. Bet uždarbio fondas išliko ribotas, todėl, pasiekęs jo ribą, negalėjai tikėtis gauti didesnės pinigų sumos. „Išsėmus“ visą fondą, žmogus galėjo rinktis – arba dirbti tuščiai, arba laiko rezervą išnaudoti kitiems reikalams. Priedangai prieš kadru skyrių, kuris reikalavdavo darbuotojus būti darbo vietoje, naudotas „pakabinto švarko efektas“. Žmogus išeidamas pakabina savo švarką, o jei kas ateina ir ieško, kolegos sako: „O, jis čia kažkur netoli nuėjo, va, švarkas kabo.“⁵⁸ Panašūs gudravimai nebuvo vien kabinetinio darbo prerogatyva. Gamykloje prie staklių ar konvejerio stovėję darbininkai rasdavo savų metodų nusavinti laiką. Pasak Šiaulių „Vairo“ gamykloje dirbusio E. B., nebuvo sunku dienos pamainos metu pasigaminti daugiau detalių nei reikia, o atėjus į naktinę pamainą, tas detales išsitraukti⁵⁹. Tada beveik visą darbo laiką galėdavo skirti alkoholio vartojimui arba žaidimui kortomis ir domino. Neatsitiktinai daugiausia girtų darbininkų gamyklose būdavo aptinkama po antros pamainos.

Darbo sabotavimas nebūtų galėjęs vykti be pajautimo, kad administracijos atžvilgiu darbininkas turi tam tikrą galią,

⁵⁸ Autoriaus pokalbis su Mariumi Šaliamoru.

⁵⁹ Autoriaus pokalbis su E. B.

nulemtą darbo jėgos, ypač kvalifikuotos, trūkumo. Vilniaus grąžtų gamyklos atstovas skundėsi: „Mūsų gamykloje kova su girtuokliais ir kitokiais tvarkos pažeidėjais vykdoma labai sunkiai. Darbininkai jokių nuobaudų nebijo, jeigu kas – iš karto paduoda pareiškimą ir eina į kitą gamyklą, o ten yra priimami su malonumu.“⁶⁰ Dėl to K. Verdery darė išvadą, kad socializmo sąlygomis darbininkai užėmė sąlyginai stipresnes pozicijas vadovybės atžvilgiu nei darbininkai kapitalizmo santvarkoje⁶¹. Buvusio „Vairo“ darbininko pateiktas pavyzdys rodo, kad tokia išvada iš tiesų nėra perdėta. Jis pasakojo, kaip kartą pakliuvo į blaivyklą ir jam grėsė prarasti mėnesio premiją. Kolegos jį pamokė atėjus į darbą nejungti staklių ir išsireikalauti, kad premijos nenubrauktų. E. B. prisimena: „Ateini, girdi, vėl normos, tas negerai, tas negerai [sakai]: stop, nejungsiu staklių, pats junk, tau reikia, tu ir dirbk, <...> dėjau... Ir nedirbsiu. Išeidavau, rūkydavau. Pagal įstatymą pravaikšta yra, jeigu tu darbo vietoj nebūni ilgiau nei dvi valandas. Tai vat aš valandą rūkau, ateinu, išeinu, vėl valandą rūkau. Ką tu man padarysi? Nu, o jeigu jam dega planas, tada daro nuolaidas. Vat toks labai greitas, trumpas darbo nutraukimas padeda išspręsti nedideles problemas visada.“⁶²

Tokią situaciją priskirti gamyklos „vidinei demokratijai“ kaip tai daro kai kurie autoriai, nėra tikslu net jei pripažįstama, kad ji buvo paternalistinio pobūdžio, t. y. administracijos kontroliuojama⁶³. Būtinybė derėtis su darbininkais ir daryti tam

tikras nuolaidas kildavo ne iš „vidinės demokratijos“, o iš nesutarimų grėsmės. Pastarųjų išvirtimas į atvirą konfliktą galėjo reikšti ne tik gamybos proceso sustojimą, bet ir išorinės partinės valdžios įsikišimą, kuris neretai skaudžiau atsiliepdavo pačiai administracijai nei darbininkams, nes, kaip pažymi S. Grybkauskas, „konfliktas įmonėje vertintas kaip ideologinis administracijos aplaidumas bei svarbiausios politinės funkcijos nevykdymas“⁶⁴. Panašu, kad daug gamyklų sovietmečiu gyveno nuolatinės įtampos sąlygomis, o darbininkų pasipriešinimas nebuvo išimtiniai atvejai. Kai 1973 m. sausio 17 d. Vilniaus radijo komponentų gamykloje atsisakė dirbti išdirbio normų peržiūrėjimu nepatenkinti darbininkai, partinio komiteto posėdyje buvo užsiminta, kad panašūs incidentai jau vyko ir kituose cechuose, ir kitose gamyklose⁶⁵. Nesutarimai dėl darbo planų buvo tik vienas iš įtampos židinių. Kitas – darbininkus pasiekiančios žinios ar gandai apie administracijos privilegijas ir piktnaudžiavimus, plačiai išplitusius, bet tik retais atvejais viešai aptariamus. Pavyzdžiui, „Spartos“ partinio komiteto posėdyje svarstytas kandidato į KP narius Staniulio⁶⁶ skundas, kad administracija nenaudoja pagal paskirtį už fabriko pinigų įsigyto katerio, o norintiesiems gauti butą sudarytos dvi eilės – jauniems specialistams ir kitiems darbininkams⁶⁷. Nors per posėdį nutarta fabriko direktorių įspėti, o jo pavaduotoją – nubausti, po pusės metų

⁶⁰ Vilniaus m. Spalio rajono vykdomojo komiteto Socialistinio teisėtumo ir viešosios tvarkos apsaugos komisijos posėdis, 1977 m. sausio 26 d., protokolas Nr. 15 // VAA, f. 765, ap. 1, b. 920, l. 22.

⁶¹ Verdery K., p. 23.

⁶² Autoriaus pokalbis su E. B.

⁶³ Grybkauskas S., p. 301–302.

⁶⁴ Ibid., p. 299.

⁶⁵ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, 1973 m. sausio 23 d., protokolas Nr. 82 // LYA, f. 15008, ap. 1, b. 51, l. 21.

⁶⁶ Vardas nenurodytas.

⁶⁷ „Spartos“ fabriko partinio komiteto posėdis, 1971 m. vasario 15 d., protokolas Nr. 11 // LYA, f. 7672, ap. 2, b. 15, l. 88–89.

dokumentuose randame įrašą, kad skundą parašęs darbuotojas pereina į kitą darbą⁶⁸. Tikru kovos lauku tapdavo administracijos ir partinių organizacijų pastangos pažaboti „išnešimus“. Uolesni už discipliną atsakingi meistrai, kontrolieriai ar draugininkai sulaukdavo „išnešiotųjų“ grasinimų ir šantažo⁶⁹, o kai kurie „draugai aplink save sudarė tokias sąlygas, kad privedė žmones iki ašarų“⁷⁰. Todėl nenuostabu, kad net per atvirus partinius susirinkimus kadrų viršininkai keldavo prastos darbo atmosferos klausimus: „Mes matome, kad pas mus kas ketvirtas ar penktas žmogus išeina iš mūsų gamyklos dėl nesutarimų su administracija ir kolektyvu.“⁷¹

Viešai skelbiant visuotinį nedarbo įveikimą, iš šių konfliktų, nesutarimų ir nepasitenkinimų kildavęs masinis darbuotojų judėjimas iš vienos darbovietės į kitą ilgiau nepabūnant vienoje vietoje ir susidaranti darbo „pauzės“ tarp jų buvo slepiamos po eufemizmu „kadrų tekamumas“. S. Grybkauskas tai vadina sisteminiu nedarbu⁷², tačiau galbūt tiksliau šį socioekonominių reiškinių apibrėžti kaip darbo lakumą, nes jį formavo ne darbo pasiūlos stoka, o jos perteklius kartu su visuotinio darbo siekiamybe, ekonomikos neefektyvumu, prastomis darbo sąlygomis ir kitais socialinio nepasitenkinimo faktoriais.

⁶⁸ „Spartos“ fabriko partinio komiteto posėdis, 1971 m. birželio 24 d., protokolas Nr. 21 // LYA, f. 7672, ap. 2, b. 15, l. 141.

⁶⁹ „Spartos“ fabriko partinio-ūkinio aktyvo susirinkimas, 1970 m. vasario 6 d., protokolas Nr. 3 // LYA, f. 7672, ap. 2, b. 14, l. 18, 20.

⁷⁰ „Spartos“ fabriko partinio komiteto posėdis, 1974 m. sausio 9 d., protokolas Nr. 8 // LYA, f. 7672, ap. 2, b. 18, l. 210.

⁷¹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos antroji pirminių partinių organizacijų ataskaitinė-rinkiminė konferencija. 1975 m. spalio 27 d., protokolas Nr. 8 // LYA, f. 15008, ap. 1, b. 93, l. 139.

⁷² *Grybkauskas S.*, p. 325.

Priverstinai įdarbinti ar darbą tik antraeilium savo gyvenimo tikslu laike, todėl menkai motyvuoti dirbti žmonės, režimo traktuoti kaip veltėdžiai, pakliūdavo į šį „kadrų tekamumą“ srautą ir daug prisidėjo prie jo formavimosi. Sovietinė darbo politika priversdavo mūsų nagrinėjamo tipo asmenį „susirasti“ darbą, bet susiklosčiusi darbo etika leisdavo išlaikyti atsainią laikyseną jo atžvilgiu, jiems prisitaikyti padėdavo paplitusios *laiko nusavinimo* praktikos. Vienas iš Kauno hipių lyderių Arkadijus Vinokuras prisimena, kad darbo reikėjo susirasti tik tam, kad išvengtų milicijos persekiojimų ir užsidirbtų kelionėms vasarai. Paklaustas apie darbą vienoje gamykloje, jis teprisiminė, kad ant konvejerio važinėdavo alkoholio butelis ir stikliukas⁷³. Prievartinis įdarbinimas nepakeisdavo vidinių nuostatų, bet išmokydavo perimti tam tikras elgesio taisykles.

Išvados

A. Yurchako koncepcijos požiūriu veltėdžius turėtume laikyti *vnje*, t. y. „anapus sistemos“. Ir iš tiesų jų požiūris į sovietinę santvarką ir jos palaikomas vertybes buvo abejingas, skeptiškas ar griežtai neigiamas, jie jautėsi gyveną pagal savo nuostatas ir apsisprendimus. Pati sovietinė ideologija juos taip pat įvardijo kaip *anti-visuomeniškus* elementus. Tačiau iš tiesų režimo struktūrinio poveikio veltėdžiams išvengti nepavyko. Priverstinis į(si)darbinimas, prisirišimas prie struktūrų per darbo santykius buvo tas minimalus sovietinio žmogaus normalizacijos laipsnis, kurio faktiškai negalėjo išvengti nė vienas asmuo, veltėdžiai – taip pat. Iš jų perspektyvos į(si)darbinimo veiksmo *steigiamasis*

⁷³ Autoriaus pokalbis su Arkadijumi Vinokuru.

matmuo buvo priimti pagrindinį principą, kad dirbti turi kiekvienas. Jis atvėrė *atliekamojo* matmens galimybes – užsitikrinti saugumą nuo teisėsaugos persekiojimų, išnaudoti darbo laiką kitiems reikalams ir patenkinti kitus poreikius (pvz., keliauti).

Tačiau neturėtų būti nuvertintas sustabarėjusių struktūrų ir jas palaikančio *steigiamojo* matmens vaidmuo. Visuotinis darbas ir įdarbinimas iš tiesų buvo sustabarėjusi struktūra, nes nebeatitiko stringančios centralizuotos planinės ekonomikos poreikių, tačiau išliko nepakeista dėl fundamentalių ideologinių nuostatų. Šis sustabarėjimas nulėmė mūsų nagrinėtas darbo etikos ir drausmės ydas (yranti vidinė tvarka, piktnaudžiavimas pravaikštomis ir vėlavimais, išsibalansavę administracijos ir darbininkų santykiai, didelė darbininkų rotacija), suformavusias „kadrų tekamumo“ srautą, kurį čia įvardijome kaip dar-

bo lakumą. Be to, pačios sustabarėjusios struktūros padiktavo iš *atliekamojo* matmens kilusių praktikų ribas – visos jos galėjo būti ne „už visuomenei naudingo darbo“, o „darbe“ ir jo sąskaita.

Veltėdžiai prisitaikė prie sovietinio darbo lakumo ir jį išnaudodami kūrė *įsidarbinimo „dėl akių“* praktikas. Tačiau svarbiausia, kad šios praktikos nebuvo išimtinės, o pagal savo požymius atitiko kitų sovietinių darbininkų elgseną ir buvo tik jos kraštutinė forma, todėl per sovietinio darbo etiką ir discipliną mes nubrėžėme *darbo laiko nusavinimo* trajektoriją. Ji parodo ryšį tarp labai skirtingų statusų žmonių elgsenos, o iš kitos pusės, atskleidžia režimo irimo procesą ir kryptį, juk veltėdžiavimas laikytas paribiniu ar net antisisteminiu reiškiniu, kurio atstovai jautėsi esą „anapus režimo“, tačiau jų „antisovietinė“ elgsena tebuvo „normalios sovietinės“ elgsenos tęsinys.

THE PHENOMENON OF SOVIET VAGRANCY FROM THE PERSPECTIVE OF DAILY PRACTICES AND THEIR TRAJECTORIES

Tomas Vaiseta

S u m m a r y

The essay criticizes Alexei Yurchak's theory of constative and performative dimensions, attempting to show how the anthropologist, in his analysis of late soviet society, ignores the impact of the constative dimension on performative choices. The author demonstrates how attachment to certain norms and rules of the soviet life, effected through the constative dimension, did not only open up possibilities in the performative dimension, but also limited the range of choices, i.e. socio-political structures determined the variation and character of potential practices.

Employing the notion of practices and their trajectories, the essay deals with one of the soviet everyday phenomena – vagrancy – and its place within soviet work ethics and discipline. Vagrancy is an apt object for analysis because, in the official discourse of the regime, vagrants were declaimed as “anti-social and

parasitical” elements and thus pushed well beyond the margins of society. The further analysis reveals, however, that not even vagrants were able to evade the regime's structural impact.

Stagnant structures engendered certain vices of soviet work ethics and discipline (disintegration of internal order, chronic absenteeism and being late to work, unbalanced staff-management relations, high rates of employee turnover) and formed a stream of “staff volatility” which is often called the volatility of labour. Vagrants adapted themselves to this volatility of labour and established feigned-work practices. These practices were hardly exceptional: being similar to the behaviour of other soviet workers, they could be regarded as merely extreme instances of the latter. Therefore, the trajectory of labour time expropriation was drawn across soviet work ethics and discipline.

*Įteikta 2011 09 09
Parengta skelbti 2012 04 06*